

SCHWEITZER ANDRÁS

HÚS CSEPPEK

A cseh „búvópatakokról”

A dolgozat a *Búvópatakok* kutatási program részeként készült, a KOMP-csoport számára kijelölt feladat I. ütemének Csehországgal foglalkozó részeként. Nem vállalkozik rá, hogy a cseh jobboldal történetét akár csak vázlatosan is bemutassa. A célja az, hogy felderítse, mennyiben és hogyan jelenik meg a nemzetközi (angol nyelvű) szakirodalomban a cseh kontextusra vonatkoztatva a „búvópatakok”-problematika, vagyis az a kérdéskör, hogy milyen rejtett vagy kevésbé rejtett csatornákon örökítődött át a jobboldali, konzervatív hagyomány a kommunista hatalomátvételt megelőző időkből a rendszerváltás utániig.

ELŐSZÓ

Előjáróban néhány szó a kutatás módszertanáról. Miközben a téma központi fogalma, a politikai értelemben vett „jobbboldaliság” szélesebb körben is nehezen határozható meg (többé-kevésbé egyértelműen ide sorolhatók a konzervatív pártok vagy a szélsőségesen nacionalista, xenofób áramlatok, de már korántsem ilyen egyszerű például annak eldöntése, hogy a magyar népi írók mozgalma ide tartozik-e), cseh viszonylatban a kérdés újabb, sajátos problémákat vet fel. A cseh társadalom ugyanis kelet-közép-európai összehasonlításban meglehetősen baloldali: demokratikus jellegével és a jobboldali tömegpártok, illetve mozgalmak hiányával már a két világháború között is kiűnt a régióból; a világháború után pedig állítólag a világon sehol és soha nem látott nagy arányban (38 százalék) szavazott szabadnak mondható választáson kommunista erőkre.¹ E jelenséget részben magyarázza, hogy a cseh nemzeti mozgalom a kezdetektől leginkább a konzervatívnak, jobboldalinak érzékelt

¹ Ulc (1993) 90.

Habsburg-uralommal, illetve a kívülről fenyegető, Csehország területén belül pedig többmillió kisebbségként jelen lévő németiséggel szemben határozta meg önmagát.

A másik sajátosság, amely a cseh kontextust a kelet-közép-európai mézőnyben egyedivé teszi, az 1989-es fordulat utáni politikai konstelláció. Noha az első szabad választáson, mint másutt, itt is magukat jobboldalinak definiáló pártok diadalmaskodtak, ezek legerősebbike, a Polgári Fórum (OF), majd a Polgári Fórum 1991 eleji felbomlásával létrejött Polgári Demokrata Párt (ODS) nem tekinthető konzervatívnak – vagy ha igen, másképp, mint a térség mérsékelt jobboldali tömegpártjai. Mindezekről a továbbiakban szó lesz, e helyütt csak azt a módszertani sajátosságot tartom szükségesnek megjegyezni, hogy nemcsak a Rainer M. János által felsorolt, a magyar kontextusban felbukkanó jobboldali attribútumokkal („gondolati-nyelvi közös pontokkal”) jellemezhető mozgalmakat és pártokat (illetve az ezekkel foglalkozó irodalmat) tekintettem vizsgálat tárgyának,² hanem azokat az eszmeáramlatokat és mozgalmakat is, amelyek modern nyugati (akár angolszász) értelemben, avagy az önbesorolásuk alapján jobboldalinak tekinthetők.

A harmadik sajátosság, hogy Csehország 1992 végéig nem volt önálló állam; 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchiából kiszakadva Csehszlovákia politikailag meghatározó részét alkotta, 1939–45 között (protektorátusként) a náci német birodalom része, majd a második világháború után ismét az újjáalakuló Csehszlovákia területi-politikai egysége volt. Részben ennek eredményeként a cseh politikai diskurzust folyamatosan átszöttek az önállóságot, illetve a szlováksággal, németiséggel stb. fenntartott kapcsolatokat érintő kérdések, ami a politikai eszmerendszerek letisztulását, illetve az ezen alapuló pártrendszer kikristályosodását nehezítette, és még problematikusabbá tette a baloldal–jobboldal dichotómia alkalmazhatóságát. (Máfelől az is igaz, hogy a cseh és szlovák összehasonlítás implicit kényszere sok politikatörténeti munkában a jobboldal értelmezésével kapcsolatban is hasznos megállapításokat eredményez.)

A kutatás forrásanyaga a nemzetközi történeti szakirodalomnak a cseh jobboldali hagyomány átörökítődésére vonatkozó része. A vizsgálódás elsődleges megállapítása, hogy olyan szakmunka – könyv vagy folyóiratcikk –, amely ezt a kérdést a maga totalításában vizsgálná, egyelőre nem született (legalábbis nem bukkantam ilyenre a legfrissebb releváns források irodalomjegyzékében sem). Ennek ismeretében három alapvető lehetőséget láttam ar-

ra, hogy a bűvópatak-jelenséget, illetve annak szakirodalmi reprezentációját –

2 Rainer (2012) 26–28.

legalább részben – feltárjam. Az egyik módszer a jobboldali hagyomány (patak avagy folyó) föld alá bukása környékén vizsgálódni: tehát a két világháború közötti, illetve az 1948 előtti idősakra vonatkozó, elsősorban társadalm- és politikatörténeti munkákban keresni a jobboldalt (remélve, hogy a fellelt irodalom távolabbra is tekint). Egy másik megoldás ennek a fordítottja: a feltételezett bűvópatakok felszínre törésének helyét vizsgálni, vagyis az 1989 utáni jobboldaliság témakörét elemző irodalomban keresni a releváns (esetleg a múltba visszatekintő) részleteket. A „mélyfúrás” címszóval jellemezhető harmadik módszerrel elsősorban a kommunista időszak jobboldali ellenzékére vonatkozó forrásokat tekintettem át. Mindhárom esetben megpróbálkoztam az- zal is, hogy kisebb egységeket vizsgáljak: például egyes politikusok életútját, tömegszervezetek és eszmeáramlatok történetét.

A továbbiakban tehát a fellelt releváns források időbeli fókuszsa szerint tekintem át a bűvópatak-jelenséget, majd pedig egy összefoglaló fejezetben sum- mázom a jobboldali hagyomány átörökítődésének a szakirodalom összességé- ben azonosítható csatornáit.

A CSEH BÚVÓPATAKOK AZ 1948 ELŐTTI JOBBDALDI HAGYOMÁNY SZAKIRODALMÁNAK TÜKRÉBEN

A két világháború közötti cseh mérsékelt jobboldali (konzervatív) hagyományról lényegében nem található önálló szakmunka, a cseh szélsőjobboldal (fasiszta csoportok) korszakbeli történetéről sem sok. Ezzel együtt az idősakra vonatkozó kutatásnál mégsem vagyunk kénytelenek beérni azokkal az elem- zésekkel, amelyek az 1989 utáni évek jobboldali fejleményeit elemezve térnek vissza egy-egy fejezet erejéig az 1948 előtti idősakhoz (ilyen könyvből és fo- lyóiratcikkből meglepően sok akad!), fellelhetők ugyanis olyan történeti kuta- tások, amelyek valamilyen más szempontból fókuszálnak erre az idősakra, de a cseh jobboldali hagyományra vonatkozóan is kiolvashatók belőlük hasznos gondolatok.

Az egyik legalaposabb és a kutatás szempontjából talán legizgalmasabbnak számító szakmunka Bradley F. Abrams *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism* című könyve,³ amely – bár célja nem ennek körülhatárolása – pontosan jelzi, hogy milyen gondolati hagyomány, milyen értelmiségi kör számítható jobboldalinak az 1948. februári fordulatot megelőző néhány évben. A kommunista hatalomátvétel előtti időszak értel- miségi közéleti diskurzusairól szóló be- számoló leginkább a korabeli sajtóra

3 Abrams (2004).

támaszkodik. A szerző fő állítása, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja viszonylag széles körű legitimitást szerzett anélkül, hogy ehhez erőszakkal kellett volna legyűrnie a vele szemben álló politikai köröket. A hidegháború, illetve a szovjet megszállás kontextusából jórészt kiemelt beszámoló szerint 1945–48 között a kommunista párt „tematizálta” a politikai közéletet, egyszerűen volt képes forradalminak és nemzetinek mutatni magát, miközben az ellenzék nem tudott vele szemben hiteles és kellőképpen meggyőző alternatívát felmutatni. A két világháború közötti csehszlovák állam kudarca, a München-trauma, a náci kollaboráció és a nyugati hatalmak „árulása” után a társadalom fogadókész volt a progresszív, a fasizmus felett dicsőséges győzelmet arató, Münchent el nem fogadó „baráti szláv” Szovjetunió szövetségére, illetve a társadalmi igazságot megtestesítő szocializmusra.

Bradley Abrams ábrázolásában a cseh értelmiségiek négy csoportra oszthatók: kommunistákra, a főként a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt (Československá strana národně socialistická) köré csoportosuló demokratikus szocialistákra, a Csehszlovák Néppártot (Československá strana lidová) támogató római katolikusokra és a Csehszlovák Egyházat, valamint a Cseh Testvériség Evangéliumi Egyházát (Českobratrská církev evangelická) támogató protestánsokra. Mivel utóbbiak a két baloldali csoporthoz hasonlóan a társadalom radikális és szocialisztikus társadalmi-gazdasági megújítását tartották követendő célnak (mindezt erős szlavista ideológiával megfejelve), közülük egyedül a római katolikus csoport kategorizálható (és jelenik meg) jobboldaliként.

Abrams ehhez a csoporthoz sorolja a római katolikus egyház hivatalos előjáróit, a Néppárt ideológusait és egyéb, sajtóban publikáló értelmiségieket, akik ezeknek a szervezeteknek az érdekeit megfogalmazták.⁴ Ők tanúsították a leghevesebb ellenállást a kommunistákkal szemben, „a nyugat-európai katolikusokhoz hasonlóan” a lelki értékek megőrzéséért szálltak síkra a materializmust megtestesítő kommunista értelmiségiekkel, „a kapitalizmus szellemi szülötteként ahhoz hasonló bűnökkel terhes szocializmus ellen”.⁵ A katolikus csoport emellett – Jan Strakoš kifejezésével – a „kelet idealizálása” és a „forradalmi mánia” ellen is fellépett, sőt Pavel Tigrid még „implicit rasszizmussal” is megvádolta a szlavista eszmekört.⁶ A katolikus gondolatrendszer Abrams bemutatásában a cseh nemzet nyugat-európai orientációjának védelmét jelentette, mint azt Pavel Tigridtől idézi: „a nemzeti feltámadásunk és liberalizmusunk forrása Nyugaton található”, illetve „ha a kommunista párt-

4 Abrams (2004) 68.

5 Uo. 234.

6 Uo. 166.

nak végtelen hatalma volna”, akkor sem tudná a nemzetet a nyugati orientációjától eltéríteni.⁷

A római katolikus gondolkodók társadalmi elfogadottságát növelte, hogy a Néppárt Adolf Hitler hatalomra jutásától kezdve következetes antifasiszta vonalat vitt – hangsúlyozza Abrams. A müncheni ultimátumról szóló kormánydöntés során a néppárti miniszterek – egyedüliként és egyhangúan – elutasítóan szavaztak, és azt szorgalmazták, hogy a parlament tárgyalja a kérdést. Mindez a katolikus eszmekörnek jelentős erkölcsi tőkét jelentett a világháború után.

A cseh katolikus eszmekör képviselői mégis súlyos problémákkal küzdöttek. 1945-től a nemzeti egységkormány részévé váló Néppárt egyre inkább izolálódott, leginkább az egyházi tulajdon, az iskolák és vallási intézmények védelméért, illetve a demokrácia fenntartásáért igyekezett küzdeni a baloldali forradalmi pártokkal szemben. A bűvópatak-jelenség szempontjából lényeges megállapítás, hogy a pártvezető, Jan Šrámek – az egyetlen nem kommunista cseh pártvezér, aki túlélte a háborút – 75 éves volt, és nem volt egészséges, ugyanakkor tekintélyelvűen lépett fel a pártbeli fiatalokkal szemben.⁸

Érdekes felidézni, hogy a cseh értelmiségi diskurzusra fókuszáló Abrams munkájával ellentétben Gordon Skilling lényegesen korábbi, a kommunista hatalomátvételt csehszlovák kontextusban vizsgáló tanulmánya egyáltalán nem szól a Néppártról, a szöveg szerint az 1945 utáni koalíción belül a kommunisták szemében a Szlovák Demokrata Párt számított a legfőbb konzervatív ellenségnek, amely kétségkívül anti-kommunista néppártként működött, és amelynek a kommunista vádak szerint „fasiszta és szeparatista” tagjai is voltak.⁹

A kommunista pártvezetés szemében jobboldali nacionalista szervezetnek tűnhetett a cseh nemzeti hagyomány egyik legfontosabb őrzője, a Sokol atlétikai mozgalom is.¹⁰ Mark Dimond történeti elemzésében az eredetileg a cseh–német nemzeti rivalizálás részeként megalakult Sokol vezetői a kommunista puccs előtti időszakban már a demokrácia őrzőjeként léptek

7 Uo. 170–171.

8 Uo. 70–73.

9 Skilling (1960).

10 Az 1862-ben indult atlétikai mozgalom bal–jobb besorolása – a cseh kontextusra nagyon is jellemző módon – szintén problematikus: alapító eszméi közt ugyanis a cseh nemzeti ideológia mellett a szocializmus is szerepelt. A kommunizmus előtti cseh nemzeti hagyomány őrzőjeként, továbbá annak átörökítőjeként (1968-as, majd 1990-es felélése okán) mégis érdemesnek láttam a rá vonatkozó történeti irodalmat is áttekinteni (noha abban sem kategorizálják jobboldaliként a mozgalmat).

fel, elfojtva – mint arra 1918 óta is törekedtek – az eredeti etno-nacionalista ideológiát, felerősítve ugyanakkor a mozgalom számára mindig is iránymutató szocialista eszményt.¹¹ A cseh nemzet eredményeinek demonstrálására megrendezett seregszemlék olyan népszerűek voltak, hogy a kommunisták 1948 nyarán még nem merték betiltani az éppen esedékes felvonulást – a hozzá kapcsolódó kiállítást azonban a régi kiállítóközpont (Staré výtaviště) századfordulós szecessziós épülete helyett a Szláv Mezőgazdasági Kiállításon kellett bemutatni, a kiállítás pedig maga sem szólhatott a cseh nemzetépítés mérföldköveiről (1848, 1862, 1918, 1938 és 1948 szerepelt volna az eredeti anyagban), hanem csakis a Sokol-mozgalom 1888 óta tízévente megtartott seregszemléiről. Az 1948-as Sokol-újság az ötéves tervet dicsőítve, Sztálin-portréval jelent meg. A szervezetnek 1952-ben (1968-as rövid reneszánszáig) végleg befellegzett, amikor másokkal együtt beolvadt a nehezen megjegyezhető és kimondható névvel megalakuló Állami Testnevelési és Sportbizottságba (Státní výbor pro tělesnou výchovu a sport).¹²

Végezetül egyértelműen a cseh jobboldali hagyomány részét képezik a két világháború közti cseh fasiszta mozgalmak, amelyekkel néhány önálló szakmunka érdemben foglalkozik.¹³ Köztük van a történelmi emlékezet által leginkább megőrzött Vljaka (ez a csoport Jakub Szántó ismertetésében két 1939-es zsidóellenes bombamerényletért felelős,¹⁴ ezzel az egyetlen terrorista csoport a modern Csehország történetében), illetve a Radola Gajda vezetésével működő Nemzeti Fasiszta Közösség (Národní obec fašistická). A Vljaka nacionalista diákcsoporthoz a harmincas évek végére illegális terrorista szervezetté, a protektorátus időszakában kollaboráns erővé vált, tagjait a háború utáni perekben felelősségre vonták.

1945 májusában a csehszlovák belügyminisztérium negyven fasiszta, illetve kollaboráns szervezetről készített listát, ez azonban – véli David Kelly – inkább a háború előtti cseh fasizmus gyengeségét jelezte: a fasiszta szervezetekben részt vevő csehek száma 1940-ben is csak fél–egy százalék közötti volt. Gajda és harcostársa, Jiří Strýbrný az első köztársaság időszakában szerinte az

11 Dimond (2007) 203.

12 Uo. 203–205.

13 Glassheim (2007); Kelly (1995); Szántó (2001).

14 Szántó (2001).

15 Kelly (1995) 178. Az autoriter kormányzás, illetve a militarizmus elutasítása vél-

első világháború utáni társadalmi stabilitás miatt nem tudott tömegeket mozgósítani, továbbá azért, mert a cseh nacionalizmus „elutasította a kormányzás autoriter formáit, a militarizmust és az imperializmust”.¹⁵

A fasizmus ideológiája – leginkább az osztályharcos szemlélettel szemben

álló korporativizmus, illetve nemzeti egység (Volksgemeinschaft) tana – Eagle Glassheim tanulmánya szerint a húszas, harmincas években a cseh arisztokrácia tagjait is megérintette. Rájuk a nemesi, autoriter mentalitás, a keresztény hitvilág volt jellemző, továbbá az egyenlőség- és demokráciaellenesség, nem elleneztek viszont a piaci viszonyokat. 1919-ben, a küszöbönálló földreform idején – érdekvédelmi céllal és egyfajta jogi tanácsadó testületként – létrehozták a Csehszlovák Nagybirtokosok Unióját (Svaz československých velkostatkářů), amely azonban a liberális gazdasági tanoknak megfelelően nem a kiváltságokra, hanem a magántulajdon védelmére hivatkozva próbálta a jogaikat védeni, illetve a megfelelő kompenzációt ki-harcolni.¹⁶

Karel Schwarzenberg¹⁷ – álnéven – a katolikus beállítottságú, a Csehszlovák Néppárthoz közel álló *Řád* (Rend) című havilap gyakori szerzője volt, a lapot többé-kevésbé titokban a cseh nemesek támogatták. Írásaiban a „feudális rend iránti nosztalgia” tükröződik, amelyet nem tett tönkre „a materializmus, individualizmus és szekularizmus liberális szentháromsága”. „[A] korporativizmus nem csak igazságos gazdasági rendet ígér – írta Schwarzenberg egy 1935-ös cikkében –, de a valódi demokrácia alapját is, amelyben minden állampolgár részt vehet az élet azon területén, ahová a sors helyezte őt.”¹⁸ A harmincas évek közepén, politikai aktivitásának csúcán – miként a Csehszlovák Katolikus Néppárt több támogatója – Schwarzenberg a cseh fasiszta Vljajka csoport tagja volt. Ugyanakkor – szemben például a nézeteit a német közönségnek az *Europäische Revue*-ben kifejtő Karl Anton Rohannal – Hitler hatalomra jutását ő nem tekintette „világtörténelmi áttörésnek”, sőt 1938-ban deklarációt fogalmazott a náci veszéllyel szemben, a cseh nemzeti egységért.¹⁹ Az arisztokraták végső soron nemigen nyertek a német megszállással, 1945-ben pedig – miután az új cseh kormány lefoglalta a nemesi vagyonokat – hazájuk elhagyására kényszerültek.

A bűvópatak-jelenség felderítése szempontjából fontos, hogy az idézett munkák – egyetlen kivételtől eltekintve – nem tartalmaznak semmiféle kitékintést arra nézve, hogyan alakult a jobboldalinak kategorizálható hagyomány a kommunista uralom időszakában vagy azon túl. Az egyetlen kivételt Szántó Jakub a Vljajkáról szóló értekezésének néhány mondata jelenti: „A beneši ügy-

hetően jelentős részben a cseh nemzeteszme és politika németellenes irányultságának köszönhető.

16 Glassheim (2007) 32.

17 Karel VI. Schwarzenberg-ről van szó, aki a 2013-as államfőjelölt édesapja volt.

18 Glassheim (2007) 36–38.

19 A deklarációt 12 nemesi család szignálta. Uo. 40–41.

nevezett »nagy« és »kis« büntető dekrétumok szerint történt 1946–47-es felelősségre vonások során, illetve a kommunisták 1948. februári győzelme után felújított tisztogatások idején a Vlagja és annak emléke politikai és történeti feledésbe merült. Az egykor prominens fasiszta csoportról maradt egyetlen emlékeztető egy azonos nevű skinhead zenekar. Ugyanakkor a cseh skinheadek és neonácik számára sem a Vlagja cseh fasiszta ideológiája adja a fő inspirációt, hanem a német nemzetiszocialista ideológia.²⁰

A CSEH BÚVÓPATAKOK AZ 1989 UTÁNI JOBBOLDAL SZAKIRODALMÁNAK TÜKRÉBEN

A 1989 utáni cseh jobboldali hagyományra vonatkozó irodalom egyik része főként a kelet-közép-európai pártrendszerek összehasonlítására, illetve a régióban a szabad választásokon elért jobboldali sikerek magyarázatára fókuszál. Ezek a munkák gyakran tesznek hasznos megállapításokat a cseh jobboldali hagyomány – az előszóban részben már jelzett – egyediségével kapcsolatban, helyenként pedig a cseh hagyomány korábbi (például a rendszerváltás előtti, a két világháború közötti) történeti vonatkozásaira is kitérnek. Ezekkel foglalkozom az első alfejezetben.

A szakmunkák egy másik csoportja kifejezetten a cseh jobboldali hagyomány újjáéledésével foglalkozik. Talán meglepő, de ezekből tudható meg a legtöbb a cseh jobboldal korábbi – például a két világháború közötti – történetéről, és ezek között bukkantam rá olyan gondolatmenetekre is, amelyek a *Búvópatakok* kutatási program célkitűzéséhez a leginkább hasonlítanak: megpróbálják feltárni az 1989 utáni jobboldali „feltámadás” (revival) eredetét/oka-it. Ezekkel a második alfejezetben foglalkozom.

Az 1989 utáni cseh jobboldal regionális összehasonlításban

Az 1989-es forradalmi-átalakulási hullámot követő kelet-közép-európai szabad választásokon a legtöbb államban a jobboldal diadalmaskodott – s e jelenség vizsgálatára és értelmezésére számos társadalom-, illetve politikaelméleti kutatás indult. Az összehasonlító kutatások tézisei általában a cseh jobboldaliság valamely más államétól eltérő, illetve a régióban egyedülálló jellegét is hangsúlyozták.²¹

20 Szántó (2001) 117–118.

21 Algis Krupavicius elemzése, amely a közép-kelet-európai (sic!) pártrendszerek stabilitását vizsgálja tíz posztkommunista országban olyan mutatók alapján, mint a pártok parlamentbe jutásának volatilitása, a részvételi arányok alakulása, a választási rendszer arányossága, közvetle-

Hilde Weiss politikapszichológiai felmérése szerint a posztkommunista országokban az antikapitalista érzések erősen korrelálnak a nacionalizmussal és az etnikai intoleranciával – az egyedüli kivétel Csehország.²² Egy 2007-ben publikált, némiképp hasonló megközelítésű, 19 európai országra kiterjedő érték- és (politikai) orientációvizsgálat azt találta, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadására való hajlam csak Európa nyugati felén mozog együtt a jobboldali orientációval, viszont a szabálykövetés és a hagyományosság mind Nyugaton, mind Keleten a jobboldali politikai orientációval korrelál – az utóbbi jellemző tekintetében Európában az egyetlen kivételt ugyancsak Csehország jelenti.²³

A Cseh Köztársaság és Szlovákia eltérő politikai törésvonalait vizsgáló Geoffrey Evans–Stephen Whitefield szerzőpáros szerint a cseh törésvonalat a Nyugat iránti attitűd határozza meg, a szlovákét viszont a magyar kisebbség jogainak kérdésköre.²⁴ Stanislav Holubec és Gavin Rae 2010-es tanulmánya, amely a cseh és a lengyel konzervatív hagyományt hasonlítja össze, a kettő közötti legjelentősebb különbségnek az előbbi szekuláris jellegét találta.²⁵ Kevin Deegan-Krause tizenhat posztkommunista országra kiterjedő – elsődleges és másodlagos forrásokon alapuló – összehasonlítása szerint csak Csehországra jellemző, hogy a politikai rendszerben megfigyelhető fő törésvonalat (issue divide) kizárólag a piacpártiság (pro-market) versus piacelle-

nül a választási eredmények értékelésénél is látni vél cseh jellegzetességet. Szerinte a „szocialista pártok” (ide tartoznak a kommunisták és a szociáldemokraták is) az első szabad választáson Csehországban feltűnően alacsony eredményt értek el – a parlamenti helyek 16%-át szereztek meg –, ennél gyengébb csak Szlovákiában (14,7%) és Magyarországon (8,5%) volt tapasztalható. Ezzel szemben a – sajátos megoldással – „burzsoának” definiált pártok (ide tartoznak nála a nem szocialista, nem zöld, nem kisebbségi és nem single-issue pártok) kiugróan magas (73%) arányt értek el Csehországban – ennél magasabbat egyedül Magyarországon (89,6%). Lásd Krupavicius (1999) 21–24.

22 Weiss (2003).

23 Thorisdottir–Jost–Liviatan–Shrout (2007). Az 1989 utáni cseh jobboldal alapvetően piaci, újraelosztás-ellenes szemléletét tekintve első ránézésre igen meglepő, hogy az egyenlőtlenségek elfogadása nem kapcsolódik a jobboldalhoz. A magyarázatot a módszertan közelebbi vizsgálata hozza: a kérdés nem az adott országbeli jövedelemviszonyok eltéréséhez való viszonyra vonatkozott, hanem arra, hogy a megkérdezett szerint fontos-e, „hogy a világon minden emberrel egyformán bánjanak”, illetve hisz-e abban, „hogy az életben mindenkinek egyenlő lehetőségeket kell kapnia”. Uo. 186.

24 Evans–Whitefield (1998).

25 Holubec–Rae (2010).

nesség (anti-market) dichotómia képezi. A politikai rendszert mind a tizenöt további esetben többdimenziósra írta le, általában jellemzőnek találta a nemzetpárti–nemzetellenes (pro-nation, illetve anti-nation) megoszlást, és több helyütt megosztó tényezőnek az elszámoltathatósággal (például Szlovákia, Horvátország), illetve az egyházzal (Lengyelország, Magyarország) kapcsolatos viszonyt is.²⁶

Az a megfigyelés, hogy a cseh pártrendszert elsősorban a piacgazdasághoz, illetve az állami beavatkozáshoz való viszony tagolja, más kutatásoknak is fontos tézise. Herbert Kitschelt 1991-ben publikált összehasonlító elemzése a pártrendszerek komplexebb leírását adja, sőt a csehországi eltérésre is magyarázatot kínál. Szerinte a relatív gazdasági fejlettség eredményezi, hogy (az akkor még Csehszlovákia részét alkotó) Csehországban piaci-libertáriánus ideológiájú pártok jelennek meg, míg a kevésbé fejlett ipari államokban (Magyarországon, Lengyelországban, Bulgáriában, Szlovákiában, Szlovéniában és Horvátországban) a nem piaci, autoriter jelleg az erősebb. (E tekintetben az extrémeket Románia, Albánia és Szerbia képviseli.)²⁷

Kitschelt egy hasonló tárgyú későbbi írása szerint a relatív elmaradottság, illetve a kommunista modernizáció kikényszerített jellege Magyarországon és Lengyelországban a népi, vidéki, konzervatív antikommunista hagyományokat stabilizálta, a hagyományos jobboldal újjáéledését segítette, és fenntartotta a népi-nemzeti, illetve liberális történelmi megosztottságot, miközben a nemzetibeágyazottság-hiányos kommunista párt utódja 1989 után gazdasági reformokba kezdett, s ez tovább homályosította a bal–jobb megosztottságot. Ez a továbbfejlesztett narratíva egyes kutatók szerint még mindig nem bír kellő magyarázó erővel (legalábbis az új jobboldal sikerességének értelmezéséhez): szükség van az új elit kohéziójának és ideológiaképző erejének részletesebb vizsgálatára is.²⁸

26 Deegan-Krause (2006) 234. A könyv fő tézise egyébként, hogy Szlovákia gyengébb gazdasági és politikai teljesítménye az elszámoltathatóság kérdésével függ össze.

27 Kitschelt (1991) 21.

28 Hanley–Szczerbiak–Houghton–Fowler (2008). A cseh jobboldal e logika mentén felépített történelmi leírását Seán Hanley végezte el, munkáját – Hanley (2008) – a következő alfejezetben ismertetem.

29 Völgyes (1993) 232.

Összességében egyébként az összehasonlítást végző szerzők általános véleménye, hogy a kelet-közép-európai rendszerváltások után meghatározóvá vált jobboldali erőcentrumok „egyértelműen különböznek a mai szélső-jobboldaltól és az 1930-as évekbeli régi jobboldaltól is”,²⁹ hogy „nagyon kevés mai kelet-európai csoport vállalja nyíltan” azokat az ideológiai elemeket –

„egyebek mellett az antiszemitizmust, a radikális, szélsőséges nacionalizmust és a primitív parasztszocializmus népi változatát –, amelyek a második világháború előtti jobboldali pártok csomagját képezték”,³⁰ illetve hogy a csaknem ötven év elteltével, a hetvenes, nyolcvanas években felemelkedő protojobboldali csoportok nem rendelkezettek átfogó programmal az országuk számára.³¹

A cseh jobboldali „feltámadás” jellege és eredete

A cseh jobboldal átfogó történetét kínáló legalaposabb, legteljesebb forrás Seán Hanley 2008-ban publikált – a bársonyos forradalom utáni átalakulásra fókuszáló – könyve, amely egy teljes fejezetet szentel a cseh jobboldali hagyomány kialakulásának. A szövegrész elméleti keretét adó polémiában cáfolni igyekszik azokat a „mély történeti kauzalitást” feltételező teóriákat, amelyek a távolabbi múltból próbálják meg levezetni az 1989 utáni fejleményeket, például azt, hogy a cseh pártrendszer – a magyartól és a lengyeltől eltérően – az állam és a piac szerepe körül polarizálódik. E teóriák közt említi (a *Búvópatakok*-kutatás szempontjából sajnálatos módon szerző és kifejtés nélkül) azt a korai hipotézist is, amely szerint a rendszerváltás utáni események a prekommunista hagyományok és törésvonalak felolvadása (unfreezing) alapján értelmezhetők.³² A leginkább kidolgozottnak és megalapozottnak Kitschelt szerzőtársakkal írt, korábban ismertetett – a társadalmi-gazdasági modernizáció magas szintjére és a kommunista rendszer ezzel összefüggő, represszív, reformtól idegenkedő, bürokratikus-autoriter jellegére építő – elméletét tartja e teóriák között, bár ezzel is vitába száll: szerinte ugyanis az 1989 utáni cseh új jobboldal gyökerét a hatvanas évek kudarcba fulladt reformkommunista projektjében, illetve a kudarc eredményeként kialakult új ellenzéki attitűdökben kell keresni.³³ Ám miközben Hanley tagadja a búvópatak-jelenség létét (legalábbis annak totális, „vulgárváltozatát”), jobboldaltörténeti leírásából számos ide vonatkozó hasznos megállapítás kiolvasható.

Könyvének a jobboldal eredeti gyengeségéről szóló alfejezete³⁴ szerint a cseh történeti felfogásban a konzerva-

30 Held (1993) V.

31 Wołek (1996) 73. Szerinte egyébként a rendszerváltás időszakában meglepetést okozott, hogy a régió népei „sajnos [sic!] előnyben részesítették Wałęsa populista, kriptokorporativista, új-pilsudskista, polono-perónista zagyaságait Mozowieckihez képest; a konzervatív, másodosztályú történész Antallt Kishez képest; a földhözragadt, technokrata Klaust Havelhez képest. Uo. 4.

32 Hanley (2008) 19.

33 Uo. 9–11.

34 Uo. 22–30.

tivizmus fogalom a XX. század első felében rosszul csengett, mivel elsősorban a cseh nemzeti fejlődést akadályozó XIX. századi reakciós osztrák uralkodókhoz kapcsolódott. A konzervatív jobboldal alapját másutt adó társadalmi erők – az arisztokrata földbirtokosok és a katolikus egyház – amúgy is gyengék voltak. A katolicizmus proosztrák szemléletével szemben a nemzetépítéshez elsősorban a huszitizmustól eredeztetett protestáns hagyomány kapcsolódott, részben ennek köszönhetően, továbbá a kereskedő és iparos-polgári rétegek támogatásával a XIX. század végére a cseh területeken meggyökeresedett a plebejus és demokratikus szemlélet, a gazdasági és politikai liberalizmus. „Miképp a XIX. századi Európa nagy része, a csehek is a liberalizmus gyakorlati és elméleti modelljeként tekintettek a fejlett szabadpiaci demokráciákra, Nagy-Britanniára és az Egyesült Államokra.”³⁵

A sajátos cseh (csehszlovák) nemzetfejlődésnek köszönhetően a nemzeti kérdés meglehetősen összezavarta a modernizáció által generált klasszikus törésvonalakat. Az első világháború után létrejött jobboldali pártok – a hagyományos nacionalista csoportok összeolvadásából alakult Csehszlovák Nemzeti Demokrata Párt, a vidéki katolikus régiók által támogatott Néppárt és a tudatosan konzervatív blokk létrehozására törekvő Agrárpárt – kevéssé voltak programpártnak tekinthetők. A legnagyobb támogatottsága az Agrárpártnak volt, de ez sem haladta meg a 15 százalékot.

A koalíciók folyamatosan átalakultak, a legfőbb törésvonalat pedig nem a jobb-, illetve baloldal (burzsoá versus szocialista) megoszlása jelentette, hanem az, amelyik az „államalkotónak” tekintett, főként a cseheket képviselő pártokat választotta el a csehszlovák állammal szemben kritikus német, illetve szlovák pártoktól. A két világháború között tisztán jobboldali kormány csak egy alkalommal jött létre (1927–28-ban), amikor a német keresztényszocialistákat tömörítő Német Szociáldemokrata és a Német Agrárpárt is a koalíció tagja lett.³⁶ „Történetileg [...] a cseh »jobboldal« politikailag széttöredezett, alacsony szervezettségű, intellektuálisan elszigetelt maradt – írja Hanley –, és

nem tudott olyan vonzóvá válni, mint a burzsoá pártok másutt Európában.”³⁷

35 Hanley (2008) 23.

36 Konrad Henlein pártjának megjelenése előtt, a húszas években a csehszlovákiai németek két legerősebb pártja (a választási eredmények tükrében) a Német Szociáldemokrata, illetve a Német Agrárpárt volt.

37 Hanley (2008) 24.

A müncheni egyezményt követően a pártrendszer átalakult. Németbarát autoriter demokrácia jött létre: a kommunista pártot betiltották, az említett jobboldali pártok és a Kereskedők Pártja Nemzeti Egységpártként összeolvadt, miként a Nemzeti Munkapárt-

ként „lojális ellenzékké” váló Szociáldemokrata és a Nemzeti Szocialista Párt is. Az 1939-ben német megszállással létrejött protektorátus területén viszont már minden pártot (és politikai szervezetet) feloszlattak, egyetlen tömegszervezet maradt, a Nemzeti Közösség (Národní souručenství), amely 1942 után már csak kulturális és oktatási csúcsszerveként működött. A cseh kollaboránsok (mint Emanuel Moravec) hiába próbálták a protektorátus legitimitációját radikális, totalitárius, németbarát cseh nemzeti ideológiával megteremteni, erőfeszítésük – a cseheknek hagyott érdemleges politikai tér híján és a protektori rezsim nyilvánvalóan elnyomó jellege miatt – kudarcot vallott.³⁸ A háború időszaka viszont tovább gyengítette a jobboldali pártok polgári alapját, miközben az ipari munkások viszonylag elviselhetőbb helyzete ezt a hagyományosan a baloldalhoz kapcsolódó osztályt erősítette.

A háború után szovjetbarát, félautoriter rendszer (népi demokrácia) jött létre Csehszlovákiában, amelyben a jobboldali pártok többségét nemzetárulóként betiltották (így például az Agrárpártot, a Nemzeti Demokrata Pártot), javaikat elosztották vagy államosították. A német kisebbséget kizárták a politikai életből, majd szinte kivétel nélkül az országból is távozásra kényszerítették. Öt törvényes párt maradt, ezek Nemzeti Frontba tömörültek: közülük egyedül a katolikus irányvonalú Néppárt számított jobboldalinak. Az 1946-os választásokon a kommunisták közel 40 százalékkal nyertek, a Néppárt (minden idők legjobb eredményével) közel 20 százalékot szerzett. Miközben a polgári erőket meggyöngítette a holokauszt, csakúgy, mint a németek kitelepítése, a nemzetállam megerősítését a korábban a jobboldalt támogató erők egy része is a kommunistáktól várta, elfogadható árnak tartva a szovjet jelenlétet és a kommunizmust. 1945-ben a katolikus egyház volt a legerősebb nem állami szervezet, elismertséget hozott számára, hogy a protektorátus idején igyekezett elkerülni a kollaborációt, és a papok közül többen részt vettek az ellenállásban. A német egyházi földek elkobzása, a katolikus iskolák államosítása ellen szélmalomharcot folytató katolikus klérus pozíciója a népi demokrácia időszakában is fennmaradt.

A Néppárt „átmeneti politikai otthont” nyújtott a rendszer jobboldali, nem szocialista kritikusaiknak. Bár szkeptikusan viszonyult a szovjetbarát, szocialista konszenzushoz, megkérdőjelezte a szudétanémetek kitelepítését, és fellépett a katolikus egyház elleni támadásokkal szemben, „a vezetése elkötelezett maradt a Nemzeti Front progresszív, konszenzuson alapuló rendszeréhez”. Ez „nem is annyira a Néppártba beépülő prokommunista elemeknek köszönhető – ez a taktika a párt esetében viszonylag sikertelennek bizonyult –, ha-

nem a vezetők stratégiájának, akik inkább a baloldali radikalizmus hullámának elulását várták, mint hogy konfrontálódjanak vele” – véli Hanley.³⁹ A felismerhetőbb jobboldali politikai gondolkodásmód az emigráns csoportoknál marad fenn: a kisgazdáknál (Agrarians), akik 1948-ban a náci és a szovjet totalitarizmus egyenlőségét hirdették, és piacpárti programot fogadtak el, ami „a későbbi cseh jobboldali diskurzust jelezte előre”, továbbá az emigráns katolikus és konzervatív csoportoknál, akik a szudétanémetek kitelepítését kritizálták – ám ezek a nézetek is hamarosan homályba vesztek. Hanley szerint a második világháború utáni társadalmi átalakulás, a régi burzsoá jobboldal „át-szervezése” is felelős azért, hogy a posztkommunista cseh politikában sem az Agrárpárt, sem a vidéki szavazók jelentős csoportja nem volt érzékelhető, így aztán az agrár-, illetve vidéki érdekek megjelenítése az újjáéledő jobboldalon nem vált releváns üggyé.

1948 után Csehországban politikai és társadalmi bénultság következett, amely – mint Hanley írja – „észrevehetően különbözött a lengyelországi és kisebb mértékben a magyarországi helyzetől”.⁴⁰ A Néppárt jelentéktelen szatelitté vált, a cseh történetírás ettől kezdve nem ismert olyan jobboldali, konzervatív erőt, amely ne a fasizmushoz vagy reakciós idegen uralomhoz kapcsolódott volna – ilyenek egyébként az 1968 utáni szamizdat irodalomban vagy a külföldi történészek írásaiban is csak elszórtan bukkantak fel.⁴¹ Az 1968-as enyhülés idején a független értelmiségiek nem kerestek szocializmusellenes alternatívát: sem a korábbi politikai fogva tartottak által létrehozott Klub 231 (Klub bývalých politických vězňů), sem az Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja (Klub angažovaných nestraníků)⁴² nem akart ellenzéki párttá válni. Korabeli – titokban végzett – közvélemény-kutatások szerint az emberek többsége (jelző nélküli) demokratának vallotta magát. 1968-ban Dubček kommunista pártja szabad választásokon fölényes győzelmet szerzett volna.⁴³

A Charta 77-en belül Hanley szerint három csoportot szoktak megkülönböztetni: a korábbi reformkommunistákat és reformszocialistákat, a keresztény értelmiségieket és a művész értelmiséghez, a kulturális undergroundhoz tartozó liberálisokat. A katolikus papok és laikus értelmiségiek közül is sokan támogatták a Charta 77-et (például Václav Benda). A nyolcvanas években vallási újjáéledés kezdődött: 1985 júliusában tömegek zárandokoltak a szlovák határhoz közeli Velehrad faluba, és 600 ezren írták alá a morva katolikusok petícióját a

39 Hanley (2008) 28.

40 Uo. 32.

41 Uo. 33.

42 Az utóbbi 1990-ben feléledt és párttá alakult, de nem jutott be a parlamentbe.

43 Hanley (2008) 42.

44 Uo. 43.

vallásszabadság kiterjesztéséért.⁴⁴ A Charta 77 által 1984 májusában kiadott *Právo na dějiny* (Jog a történelemre) című dokumentum⁴⁵ a katolikus egyház cseh nemzetfejlődésben játszott pozitív szerepét hangsúlyozta, miközben a – reformkommunista ellenzékiek támadását is kiváltva – a Habsburgokhoz való viszonyt is újraértelmezte. A szerzők – az 1984-ben indult katolikus *Střední Evropa* szamizdat újság szerkesztői – a cseh történelem újraértelmezésében odáig mentek, hogy a csehszlovák állam 1918-as létrehozását is hibának jelölték meg: szerintük ugyanis a nacionalista, egalitárius, szekuláris államethosz és a cseh-német viszony rendezetlen antagonizmusa természetes módon vezetett az állam későbbi pusztulásához, s ezáltal a kommunizmusnak taposta ki az utat.⁴⁶

Hanley szerint az 1989 előtt kialakult protojobboldal nem annyira a Charta 77 demokrata gondolkodói, Jan Patočka és Václav Havel fémjelezte antipolitika termékeként, hanem inkább ennek a gondolkodásmódnak a korlátaira és hanyatlására adott reakcióként értelmezhető. A nyolcvanas évek közepén cseh ellenzékiek egy csoportja brit jobboldali értelmiségiekkel (köztük elsősorban a konzervatív Roger Scrutonnal) került kapcsolatba. A fiatal katolikusokra hatott a világszerte terjedő neokonzervatív gondolat – Pavel Bratinka és Daniel Kroupa katolikus ellenzéki csoportja például az újbaloldallal vitába szálló kapitalista-neokon gondolatokat népszerűsítette. Egy másik meghatározó ellenzékire, Peter Pithart jogász-történészre pedig az a (részben brit tory) gondolat hatott, hogy a politikához pragmatizmus és realizmus kell, nem pedig ideológia, a forradalomnál pedig többet ér az evolutív változás.⁴⁷ A hatvanas években az osztrák és a chicagói iskola tanait felfedező „fiatal közgazdászok” – köztük az állami bankon belül gazdaságpolitikai szemináriumokat szervező Václav Klaus és Tomáš Ježek – már az Ota Šik-féle piaci szocializmus elképzeléseket is elutasították.

A karizmatikus Václav Klaus – illetve a „szürke zónából” jött közgazdász elit – felemelkedése mellett Hanley a Néppárt újjáalakulását is nyomon követi.⁴⁸ Szerinte a szatellit alakuló párt 1948 után leginkább a propagandától való tartózkodása miatt népszerű napilapja, a *Lidové demokracie*, illetve Višehrad nevű könyvkiadója révén hatott a közéletre. 1968-ban a párt – miközben tagsága növekedésnek indult – az 1945 után propagált családi jövedelem elképzelését igyekezett föltámasztani,⁴⁹

45 A szójáték magyarra lefordíthatatlan, de cseh eredetiben és Hanley angol nyelvű munkájában magától értetődik: a „právo”, illetve „right” szavak nemcsak jogot, hanem jobboldalt is jelentenek.

46 Hanley (2008) 51.

47 Uo. 53–54.

48 Uo. 60–62.

49 Feltehetően a nők otthon maradását anyagilag támogató rendszerről van szó.

továbbá a magánvállalkozás engedélyezését, valamint az állam és az egyház kapcsolatának átalakítását szorgalmazta. Az 1968 utáni „normalizáció” elsöpörte ezeket a kezdeményezéseket. A nyolcvanas évektől a párt reformista tisztviselői – akik főképp Brnóban álltak titkos kapcsolatban a katolikus ellenzékiekkel – belső szervezeti csatározásokba kezdtek, és 1989. november végén sikerült eltávolítaniuk a kommunista párthoz lojálisabb vezetőket.

A jobboldali csoportosulások közül – véli Hanley – eredetileg csak keveseknek volt az antikommunista deklarációkon túlmenő, elméletileg megalapozott programja, inkább azt hangsúlyozták, hogy „a jobboldalra szükség van az egyensúly érdekében”. Csak a Pavel Bratinka és Daniel Kroupa által alapított Polgári Demokrata Szövetség (ODA) fogalmazta meg az új cseh politikai jobboldaliság alapelvét „nyugati típusú gazdasági neoliberalizmusként és politikai neokonzervativizmusként”.⁵⁰

A Seán Hanley könyvében olvasható átfogó képet, illetve a cseh jobboldal eredetére vonatkozó elméletét az 1989 utáni helyzettel foglalkozó szerzők kö-

50 Hanley (2008) 81. A könyv e részének előtanulmányaként is értelmezhető Seán Hanley egy korábbi írása, amelyben azt elemzi alaposabban, miként örökölték át az angloamerikai neoliberális és konzervatív eszmék „cseh thatcherizmusként” az értelmiségi elleneltek gondolatvilágába (Hanley (1999)). Egy későbbi tanulmányában pedig azt fejt ki, miként keveredik ki az ODS euroszepticismusa részben jobboldalinak mondható gondolati elemekből – az Unió angolszász neoliberális kritikájából, az EU rosszhiszeműségének közép-európai szemléletű, erkölcsi alapú bírálatából, illetve a cseh nemzeti szuverenitás és identitás védelméből. Hanley (2004).

51 Klaus (1997) XI.

52 Eyal (2000). Megjegyzendő, hogy Seán Hanley részletesen idézett munkájában támadja Gil Eyal elleneltek szerepével kapcsolatos elméletét.

zül néhányan árnyalják, kiegészítik. Tom G. Palmer például Václav Klaus beszédeit összegyűjtő könyvének előszavában a cseh átalakulás sikerének tényezői közt említi a cseh- és morvaországi szabad társadalom hosszú történeti múltját, valamint a hatalomhoz való – Jaroslav Hašek Švejkjével jellemezhető – különleges hozzáállást.⁵¹ Gil Eyal 2000-es tanulmánya szerint a cseh gazdasági átmenetre az jellemző, hogy – kapitalisták híján – a független értelmiség kultúrburzsoáziaként (Bildungsbürgertumként) viselkedve vált a weberi kapitalizmus szellemének megtestesítőjévé, és teremtette meg a kapitalizmus alapjait.⁵²

A cseh ellenzék eszmei fejlődésében – Seán Hanley ismertetett elemzésének tanúsága szerint is – jelentős szerepet játszó Roger Scruton némileg másként ítéli meg, hogy mennyiben tekinthetők jobboldalinak a Charta 77-hez kapcsó-

lódó személyek, illetve az általuk folytatott demokratikus diskurzus. Scruton szerint az ellenzéki demokraták gondolkodása sok tekintetben nem áll távol a nyugati világban megjelenő Új Jobboldaltól.⁵³

A fellelt szakirodalom alapján nem igazolható a kapcsolat a bársonyos forradalom után alakult, felemelkedett majd lehanyatlott (öndefiníciója szerint is) szélsőjobboldali párt, a Szövetség a Köztársaságért – Csehszlovák Republikánus Párt (Sdružení pro republiku – Republikánská stana Československa)⁵⁴ és a két világháború közti fasiszta mozgalmak között. A párt nem túl magasan képzett fiatalokból, első választókból álló társadalmi bázisa – amely a cseh szélsőjobboldal 1989 utáni létrejöttével, felemelkedésével, hanyatlásával és támogatottságának okaival foglalkozó Martin Kreidl és Klára Vlachová szerzőpáros szerint a nyugati államokban működő szélsőjobboldali pártokéhoz hasonlít – ugyanakkor csak részben igazolja a szociológiai megközelítésű tanulmány metodológiáját,⁵⁵ azt, hogy a szerzők egyáltalán nem foglalkoznak a távolabbi történeti előzmények kérdésével. Az általánosabb fókuszú szakirodalomból pedig például Sharon Wolchik (Seán Hanley könyvéhez hasonlóan általánosabb jobboldaltörténettel kiegészített) cseh és szlovák jobboldal jellegzetességeivel foglalkozó tanulmánya is legfeljebb annyit állít a republikánusok történeti gondolkodásáról, hogy a Havel elleni támadásokon, a vendégmunkások és cigányok elleni politikai fellépésen és a kommunista párttagok felelősségre vonásának propagálásán kívül nyilvános felhívásaikban Kárpátalja visszacsatolásának követelése is megjelent.⁵⁶ Otto Ulc – ugyancsak a Joseph Held által szerkesztett tanulmánykötetben megjelent – elemzéséből szintén a Republikánus Párt, illetve más újfasiszta csoportok „gyökértelensége” tűnik ki, utóbbiak közt említi a szvasztikával vagy az amerikai konföderációs

53 Scruton (1988). Roger Scruton a Charta 77 nyilatkozat szövegében is konzervatív háttéreszméket vélt felfedezni, mint például a jogkövetést és a törvényes jogok gyakorlását vagy az emlékezet és történelem szerepére vonatkozó felfogást. Az már más kérdés, hogy ezt az értelmezést maga relativizálja, mondván: „azáltal, hogy konzervatívként és az Új Jobboldal számára is forrásként jellemeztem őket [a cseh gondolatokat], olyasmit állítottam, amit a szerzők sem ismernének el”. Idézi Wołek (1996) 26–27.

54 A párt 1992-ben 14 parlamenti helyet szerzett, 1996-ban pedig 18-at.

55 Kreidl–Vlachová (1999). Az pedig még kevésbé indokolható, hogy a szerzőpáros a párt programját, célkitűzéseit, jelszavait sem ismerteti – ezek az elemek legfeljebb nagyon közvetve, az általánosabb szakirodalom alapján, a párt jövőbeli esélyeinek latolgatásánál merülnek fel (például a bevándorló-ellenesség, a munkanélküliség miatti kormányellenesség).

56 Wolchik (1993) 73.

zászlóval felvonuló cigányellenes, paramilitáris csoportokat vagy a bejegyzési kísérletével elbukott cseh Ku Klux Klant.⁵⁷ Ugyanakkor egy közelmúltban készült tanulmány a ma meglévő (nem túl jelentős) cseh szélsőjobboldali csoportok ideológiai gyökerei közt – mindenfajta részletezés nélkül – a harcos újhuszita ethosz mellett a reakciós történeti hagyományra építő ultrakonzervativizmust, a klerikálfaszizmushoz kapcsolódó katolikus mozgalmat, sőt a szudétanémet náci hagyományt is felsorolja. Az általuk képviselt politikai ügyek azonban kevésbé idézik fel a két világháború közötti időszakot, a közös nevezőt leginkább az idegen- és romaellenesség, valamint a globalizációellenesség jelenti.⁵⁸

A nyolcvanas évek vallási reneszánszával kapcsolatban érdekes Jan Spousta tanulmánya a vallási értékek átalakulásáról. A szerző Thomas Luckmannra hivatkozva állítja, hogy a kommunizmus bukása a Cseh Köztársaságban a katolikus egyház által közvetített világnézet központi szerepének megdöntésére in-

dított második kísérlet bukását jelentette. (Az első kísérlet az Első Csehszlovák Köztársaság államrezonja volt, amelyet részben a filozófus-szociológus Thomas Masaryk elnök gondolatrendszere, részben pedig a Csehszlovák Egyház és a Sokol képviselt.) Ezek hanyatlása azonban nem jelenti a katolikus egyház újbóli domináns szerepét, hiszen a Cseh Köztársaságban a szekularizáció folytatódik (ha nem is olyan gyorsan, mint a hatvanas, hetvenes években), a szélesebb értelemben vett ideológiai és vallási kínálat és kereslet pedig egyre diverzifikálódik – többek közt a fogyasztói társadalom és a popzenei ipar hatására, illetve a vallási szinkretizmus és a távol-keleti bölcselet népszerűségének terjedésével.⁵⁹

57 Ulc (1993) 99.

58 Mareš (2012). A náci szudétanémet eszmékör alkalmazhatósága a cseh szélsőjobboldal számára meglehetősen problematikusnak tűnik. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás után alakult Republikánus Párt a Beneš-dekrétumok eltörlését elfogadhatatlannak tartotta, és a hagyományos nacionalista irányvonalat képviselve a Németországban működő szudétanémet csoportok más követeléseit is elutasította. A tanulmány szerint a ma legerősebb cseh szélsőjobboldali mozgalom (a Társadalmi Igazságosság Munkáspártja, Dělnická strana sociální spravedlnosti, DSSS) ugyan hivatalosan szintén elutasítja a Beneš-dekrétumok revízióját, cseh neonáci támogatói azonban – nyilván nem függetlenül a német NPD-vel fenn tartott kapcsolatoktól – „némi szimpátiát mutatnak a szudétanémet revizionizmus iránt”.

59 Spousta (2002).

A CSEH BÚVÓPATAKOK A TERVUTASÍTÁSOS RENDSZER ELLENZÉKÉRE FÓKUSZÁLÓ SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

Bár a cseh jobboldali hagyomány kommunizmust megelőző időszakát tárgyaló irodalom helyenként hasznos megállapításokat tesz az 1948 februárja utáni időszakra, a bársonyos forradalom utáni jobboldali fordulatot elemző források közt pedig akadnak olyanok is, amelyek részletesen tárgyalják az 1948–89 közötti ellenzéki ideológiai jellegét, néhány kimondottan az utóbbira fókuszáló írást is érdemes bemutatni.

A cseh katolikus ellenzéki Václav Benda a cseh katolicizmus szenvedésével és helytállásával, a kommunista hatalom luciferi, illetve nietzschei jellegével foglalkozó, a bársonyos forradalom előtt írt tanulmánya megerősíti például azt a korábban tárgyalt tényt, hogy miközben a lakosság nagyobb része katolikus volt, a csehszlovák állam hivatalos ideológiája mégis jórészt az antikatólikus reformista hagyományból merített, ami „megfelelő büntetés volt a katolikus egyház lelki, kulturális és politikai sterilitásáért”.⁶⁰ A kommunista hatalomátvétel idején a katolikusok felkészületlenül bizonyultak a politikai küzdelemre, a puccs szentesítésének megtagadásával viszont kivívták, hogy az elnyomás első számú áldozatai legyenek. Az adott helyzetben a katolikusok fenntartják „egészséges szkepticizmusukat a radikális egyéni és társadalmi reform iránt a liberális és szocialista hittel szemben. [...] Hiszem, hogy az egyetlen, ami megmenthet minket, az az élet és politika forrásához való visszatérés [...] egy őszinte vizsgálat, amelyben mindent átnézünk, átgondolunk és újraértelmezzük, ami jó és rossz a politikai életben, és amelynek során a múlt új jelentést kap, és segít tisztázni a jelen problémáit.”⁶¹

Érdekes adalék a cseh jobboldali hagyomány történetéhez a Charta 77 nyilatkozatának fő ideológusa, a csehszlovák emberi jogokért való küzdelemben az életével fizető Jan Patočka cseh nemzeti történelemről konstruált filozófiájáról és annak recepciójáról szóló elemzés is.⁶² A jobboldaliság egy kiterjesztő értelmezésében ugyanis a forradalmiságot elvető konzervatív beállítódás számos szerző szerint felfedezhető a cseh nemzetépítés teljes folyamatában. Egyes cseh történetfilozófusok úgy látják, ez a társadalomlélektani motívum nem is annyira bűvópataknak, mint inkább a kommunizmus időszakában is jól felismerhető felszíni folyamannak látszik. Jan Patočka interpretációja szerint a cseh nemzet, illetve nemzetépítés alulról jövő, paraszti-kispolgári jellege

60 Benda–Wilson (1985–86). A szerzőtárs a fordító, aki feltehetőleg azonos Václav Havel A hatalom nélküliek hatalma (*Moc bezmocných, The Power of the Powerless*) című művének azonos nevű fordítójával.

61 Uo. 121–123.

62 Tucker (1996).

egyfelől egalitárius és demokratikus értékrendszert hozott magával, másrészt viszont evolutív, a forradalmiságot elvető, konzervatív hagyományt örökített tovább. Ez a gondolatmenet a korai – például a nyelvhasználatért folytatott – nemzeti küzdelmek mellett az 1938-ról, az 1948-ról, és az 1968-ról szóló diskurzusban is fellelhető, például ekképp: „A cseh nemzet alulról épült az alacsonyabb osztályok által: népi, konzervatív, forradalmiságot elvető, megfontolt módon, kísérletezve haladva, anyagi forrásokban szűkölködve, kevesek nagy erőfeszítésével, a parasztok makacsságával teremtve meg a lelki küzdelem lehetőségét.”⁶³

A kutatáshoz némi adalék az ellenzéki értelmiségiek életrajzából, illetve a velük folytatott életútinterjúkból (life-story) is nyerhető. Egy kelet-európai biográfia-kutatási kötet egyik tanulmányának szerzője egykori ellenzéki értelmiségiekkel készített Csehországban életútinterjút. A tanulmány – miközben például alaposan áttekinti az ellenzéki tevékenységeket a könyvek illegális importjától a nyilvános gyűléseken való felszólalásokon át a börtönviseltek jogi és egyéb irányú segélyezéséig – nem vizsgálja az ellenzékiek ideológiai hovatartozását vagy politikai nézeteit, ugyanakkor rámutat, hogy 1989 után mind-egyikük magas politikai hivatalokba juthatott – s ezt a tülekedéstől elkedvetlenedőket leszámítva a többség vállalta is –, viszont a nagy presztízsű állásokat az 1992-es választások után jellemzően el is veszítették.⁶⁴

Más életrajzi munkákban a cseh kontextusban jobboldalinak azonosítható személyek is feltűnnek. A John Neubauer és Török Borbála Zsuzsanna által szerkesztett, a XX. századi emigráns kultúrával foglalkozó kötetben⁶⁵ a bűvópataknak is felfogható (legalábbis a jobboldali világszemléletet a kommunizmus alatt személyében átörökítő, zsidó származású, de római katolikusnak megkeresztelt) Pavel Tigrid-életrajz is megjelenik. Az 1917-ben, asszimilált, ateista családban született Pavel Tigrid jogot tanult Prágában, majd az 1939-es német megszállás után kalandos úton (hamis papírokkal, Németországon keresztül) Angliába menekült. Londonban pincérkedett, aztán a BBC cseh adásánál volt bemondó. 1945-ben brit katonai repülőgéppel tért haza Csehszlovákiába. A külügyminisztériumban dolgozott, majd a konzervatív Kereszténydemokrata Párt lapjait – először az *Obzorjy* (Horizontok), majd a *Vyvoj* (Fejlődés) címűt – szerkesztette. Megint csak az utolsó pillanatban, 1948-ban hagyta el újra az országot (már körözés indult ellene), 1948–52 között Mün-

63 Tucker (1996) 206.

64 Andrlé (2003).

65 Neubauer–Török (2009).

chenben a Szabad Európa Rádiónál dolgozott, utána az Egyesült Államokba költözött. 1956-ban Brooklynban tíz másik disszidenssel megalapította a

Svědectví (Vallomás) című irodalmi lapot, ezáltal 1968 után időnként első számú közellenséggé vált. A bársonyos forradalom után (a szintén ellenzéki író) Václav Havel köztársasági elnök tanácsadója lett, 1994–96 között pedig kultúráért felelős miniszter.⁶⁶ Tigríd egyik sokat idézett – könyvben is kifejtett – megállapítása szerint a demokrácia és a szocializmus összeegyeztethetetlen, Dubček, a „szentimentális marxista” akkor is kudarcot vallott volna, ha nincs intervenció: vagy az egypártrendszer feladására kényszerül, vagy kénytelen lett volna visszafordítani a liberalizációt és épp olyan „normalizációt” kezdeni, mint ami meg is valósult.⁶⁷

Kevésbé ismert, de szintén tanulságos Michael Long cseh ellenzékiekkel 1989-ben készített interjúkötete.⁶⁸ A tizenegy megkérdezett közül egyedül Ivan Havel számítástudományi és filozófiaprofesszorról derül ki a beszélgetésben, hogy cseh kontextusban jobboldalinak tekinthető családi háttere van:⁶⁹ az egyik nagyapja tehetséges vállalkozó volt, aki a Prága központjában álló Lucerna Palotát építtette, apja a Barrandov nevű városrész tervezője volt – elmondása szerint tehát jómódú családból származik. A burzsoának minősített családtagok vagyonának jó részét elkobozták, sőt a kitelepítést is csak épphogy elkerülték. Ezek után Ivan Havel kitérőkkel és nehezen jutott be az egyetemre. 1968 után Kaliforniába ment a Berkeley Egyetemre, 1971-ben hazatért. Programozóként dolgozott, lakásán filozófiai szemináriumokat tartott, emellett szamizdat-kiadásban és -terjesztésben is részt vett, 1982-ben rövid időre börtönbe került. 1989 novembere után egy fél évig a Polgári Fórum tagjaként is tevékenykedett, majd a Károly Egyetemen kötött ki. A Polgári Fórum sikere azzal függött össze – mondta az interjúban –, hogy a bal- és a jobboldali ellenzékiek (trockisták, vallásosok, ateisták, konzervatívok) „barátok voltak, és bíztak egymásban”, sőt – „ami [Csehországban] ritkább, mint az Egyesült Államokban” – tegeződtek egymással.⁷⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

A cseh politikai hagyomány sok szempontból egyedi a kelet-közép-európai régióban. Mindenekelőtt a tekintetben, hogy Csehország hagyományosan baloldali érzelmű ország, relatíve erős kommunista mozgalommal. Ennek a vizsgált szakirodalomban felmerülő néhány oka:

- a hagyományos konzervatív katoli-

66 Uo. 244–248.

67 Uo. 251.

68 Long (2005).

69 Az viszont egyáltalán nem, hogy a köztársasági elnök Václav Havel testvére.

70 Long (2005) 32–33.

kus arisztokráciára sokáig a nemzetellenes Habsburg-uralom maradványaként tekintettek, a velük szembeni ellenérzéseket növelte, hogy jelentős részük német származású volt, társadalmi súlyukat pedig az, hogy 1945 után sokuknak távozniuk kellett az országból;

- a cseh nemzeti eszme ruszsofil és németellenes karaktere a két világháború között szintén a baloldali mozgalmakat erősítette;
- a náci megszállás során a kollaboráns politikusok révén a jobboldali gondolat tovább veszített hiteléből;
- fejlett ipari országgént az agrármozgalom is viszonylag gyenge volt, az 1945 utáni társadalmi átalakulással pedig lényegében teljesen talaját veszítette és eltűnt;
- a vallás tudatformáló szerepe gyenge (Csehország Európa legateistább állama), a szekularizáció, illetve a felekezetek és eszmeáramlatok diverzifikációja jelenleg is folytatódik.

71 A kelet-közép-európai párt-, illetve eszmerendszerek értelmezéséhez hasznosnak tűnik az a háromdimenziós tetraéder modell, amelyben a nacionalizmus, a liberalizmus, a szocializmus és a konzervativizmus külön pólusokként jelennek meg. Schweitzer (1996). Ebben a modellben ugyanis jól leírható a kelet-közép-európai politikai terek fundamentálisan eltérő jellege, illetve az, hogy a bennük felbukkanó, meghatározó baloldali és jobboldali gondolatkör-párosok más és más dimenzióban értelmezhetők. A cseh politikai mező legmeghatározóbb tengelye az, amely a gazdasági értelemben szocialista, illetve liberális (vagyis az állami újraelosztás versus piaci koordináció) pólusokkal jellemezhető. E rendszerben a progresszióellenes, premodern gondolatkörként értelmezett konzervativizmus jórészt hiányzik, és a nacionalizmus sem orientáló tényező (vagy ha mégis megjelenik, Kelet-Közép-Európában szokatlan módon a konzervativizmus a liberaliz-

A kutatás során nem találtam olyan önálló kötetet vagy tanulmányt, amelynek központi témája a cseh jobboldali hagyomány története lenne. A cseh jobboldaliság témakörét a legtöbb munka az 1989 utáni választási eredmények tükrében tárgyalja, s amelyek egyáltalán említik a „hagyomány” kérdését, általában azt hangsúlyozzák, hogy az 1989 utáni cseh jobboldali gondolat nem a két világháború közti (amúgy is gyenge) jobboldali örökség folytatója, hanem részben az antikommunista ellenzéki mozgalmakból nőtt ki, részben a modern nyugati konzervatív (jellemzően Margaret Thatcher-i, azaz gazdasági liberális) gondolatvilág adaptációja.⁷¹

A cseh bűvópatakokról tehát közvetlenül nincs szó a nemzetközi szakirodalomban, azt a vulgárelméletnek tekinthető gondolatot pedig, hogy az 1989 utáni cseh jobboldali politikai gondolkodást és értékrendet az 1948

(1945) előttiből le lehetne vezetni, a releváns szakirodalom cáfolni igyekszik. Úgy tűnik, mind a mérsékelt jobboldal, mind pedig a szélsőjobboldali radikális csoportok inkább nyugatról veszik az eszmei és kulturális mintákat. Búvópatakok híján egyes cseppek (a jobboldaliság bizonyos elemei) azért azonosíthatóan átszivárogtak a föld alatt az 1948 előtti mezőből az 1989 utániba. Ilyen, a szakirodalomban is megjelenő „cseppek” tekinthetők például az alábbiak:

mushoz, míg a nacionalizmus inkább a szocialista gondolatkörhöz kapcsolódik – lásd például a Sokol mozgalmat vagy Beneš, illetve az általa alelnökölt Nemzeti Szocialista Pártot). Mindez sajátosan szemben áll például a magyar politikai térre jellemző szociálliberális versus nemzeti-konzervatív mezővel.

- a Nyugat felé való nyitottság, illetve az angolszász orientáció, amely egyes beszámolók szerint már a XIX. század idején megfigyelhető volt;
- a magántulajdonban és a fokozatos fejlődésben hívó, a „holnapra megforogtjuk”-féle radikális-forradalmi eszmékkal szemben szkeptikus paraszti-(kis)polgári gondolkodásmód, amely a nyolcvanas években a Roger Scruton-féle brit konzervatív hagyomány adaptálásának is alapja lehetett;
- a liberális, piacpárti gondolatrendszer, amely a polgárosodó rétegekben már a XIX. században is felfedezhető, 1989 után pedig – bár jórészt importált ideaként (Hayek, neoliberaisok) – újra megjelent;
- a jellemzően külföldi (Habsburg, náci, szovjet) elnyomás elutasítása, ami az 1989 előtti és utáni időkben baloldali-, illetve kommunistaellenességként manifesztálódott;
- a cseh nemzeti érzületet kifejező, 1968-ban, majd 1990-ben feltámasztott Sokol atlétikai mozgalom;
- a náccikkal nem kooperáló, az 1945–48-as időszakban a demokrácia védőbástyájaként megmutatkozó, a kommunizmus időszakában jórészt „alámerülő és kibekkelő”, majd egyre inkább polgári demokratikus ellenzéki jellegű római katolikus eszmekör és politikai hagyomány;
- a jórészt az előbbire építő, a kommunizmus idején kollaborációra kényszerített, 1989-ben újjáalakult Csehszlovák Néppárt;
- egyes – cseh kontextusban jobboldalinak tekinthető (liberális, keresztény gondolati hagyományokat ápoló) – értelmiségiek (például Pavel Tigrid vagy a 2013-as cseh elnökjelölt, Karel Schwarzenberg), akik a kommunista rendszer elől elmenekültek, majd visszatértek az országba és a politikai életbe;
- a fentebbi – jelentős részben összekapcsolódó – jobboldali hagyományelemektől fundamentálisan különböző, sőt velük szemben álló xenofób,

jobboldali etnonacionalizmus, amelynek mai változatában inkább csak utalásszinten jelenik meg a két világháború közötti cseh fasizmus öröksége (amelynek reprezentánsa például a Vlajka nevű szkinhed zenekar).

A *Búvópatakok* program szempontjából tehát az egyik tanulság az, hogy a cseh jobboldali történeti hagyomány átörökítődsének kérdése – legalábbis a nemzetközi szakirodalom tükrében – kevésbé kutatott téma. A másik tanulság, hogy a magyar és a cseh politikai mező e tekintetben (is) jelentősen különbözik. Magyarországon „1989 után a közbeszédben, a politikai ideológiákban, a politikai szerveződésekben – s lemérhetően a közgondolkodásban is – a modern kori magyar politikai gondolkodás minden jobboldali áramlata megjelent, a keresztény konzervativizmustól egészen a szélsőjobboldali radikalizmusig”, illetve „sokkal kevésbé karakterisztikusan jelentkeztek a modern *nyugati* konzervatív-jobboldal különféle áramlatai, amelyeknek *nem volt* jelentős hazai hagyományuk”.⁷² Csehországban éppen fordítva: az 1989 utáni jobboldali eszmekör alapját – mind a (liberális-)konzervatív táborban, mind pedig a szélsőjobboldalon – főként nyugatról importált elemek alkotják.

72 Rainer (2012) 11.

HIVATKOZÁSOK

Abrams (2004)

ABRAMS, BRADLEY F.: *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham, Rowman & Littlefield. /Harvard Cold War Book Series/.

Andrle (2003)

ANDRLE, VLADIMIR: Czech Dissidents. A Classically Modern Community. In Humphrey, Robin–Miller, Robert–Zdravomyslova, Elena (eds.): *Biographical Research in Eastern Europe. Altered lives and broken biographies*. Burlington, Ashgate Publishing, 115–128.

Benda–Wilson (1985–86)

BENDA, VÁCLAV–WILSON, PAUL: Catholicism and Politics. *International Journal of Politics*, Vol. 15, No. 3/4., Fall-Winter, 110–124.

Deegan-Krause (2006)

DEEGAN-KRAUSE, KEVIN: *Elected Affinities. Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic*. Stanford, Stanford University Press.

Dimond (2007)

DIMOND, MARK: The Sokol and Czech Nationalism, 1918–1948. In

Cornwall, Mark–Evans, J. R. W. (eds.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 185–205.

Evans–Whitefield (1998)

EVANS, GEOFFREY–WHITEFIELD, STEPHEN: The Structuring of Political Cleavages in Post-Communist Societies: the Case of the Czech Republic and Slovakia. *Political Studies*, Volume 46, Issue 1, March, 115–139.

Eyal (2000)

EYAL, GIL: Anti-politics and the Spirit of Capitalism. Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. *Theory and Society*, February, Volume 29, Issue 1, 49–92.

Glassheim (2007)

GLASSHEIM, EAGLE: Ambivalent Capitalists: The Roots of Fascist Ideology among Bohemian Nobles, 1880–1938. In Cornwall, Mark–Evans, R. J. W. (eds.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 27–43.

Hanley (1999)

HANLEY, SEÁN: The New Right in the New Europe? Unravelling the Ideology of 'Czech Thatcherism'. *Journal of Political Ideologies*, Volume 4, Issue 2, 163–189.

Hanley (2004)

HANLEY, SEÁN: From Neo-Liberalism to National Interests. Ideology, Strategy, and Party Development in the Euroscepticism of the Czech Right. *East European Politics & Societies*, August vol. 18, no. 3., 513–548.

Hanley (2008)

HANLEY, SEÁN: *The New Right in the New Europe. Czech Transformation and Right-wing Politics 1989–2006*. London, Routledge.

Hanley–Szczerbiak–Haughton–Fowler (2008)

HANLEY, SEÁN–SZCZERBIAK, ALEKS–HAUGHTON, TIM–FOWLER, BRIGID: Sticking together. Explaining comparative centre-right party success in post-communist Central and Eastern Europe. *Party Politics*, July volume 14., no. 4., 407–434.

Held (1993)

HELD, JOSEPH: Foreword and Acknowledgements. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing Politics in Eastern Europe in the 1990s*. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder. Colo. East European Monographs. /East European Monographs 376./ V–VI.

Holubec–Rae (2010)

HOLUBEC, STANISLAV–RAE, GAVIN: A Conservative Convergence? The differences and similarities of the conservative right in the Czech Republic and Poland. *Contemporary Politics*, Volume 16, Issue 2, 189–207.

Kelly (1995)

KELLY, DAVID D.: *The Czech Fascist Movement 1922–1942*. Boulder, Colo.; East European Monographs /East European Monographs, 430/.

Kitschelt (1991)

KITSCHELT, HERBERT: *The Formation of Party Systems in Eastern Europe*. Ithaca, N.Y., Mario Einaudi Center for International Studies (Cornell University).

Klaus (1997)

KLAUS, VÁCLAV: *Renaissance. The Rebirth of Liberty in the Heart of Europe*. Washington, Cato Institute.

Kreidl–Vlachová (1999)

KREIDL, MARTIN–VLACHOVÁ, KLÁRA: *Rise and Decline of Right-wing Extremism in the Czech Republic in the 1990s*. Prague, Institute of Sociology (Academy of Sciences of the Czech Republic).

Krupavicius (1999)

KRUPAVICIUS, ALGIS: *Party Systems in Central East Europe : Dimensions of System Stability*. Glasgow Centre for the Study of Public Policy (University of Strathclyde).

Long (2005)

LONG, MICHAEL: *Making history. Czech Voices of Dissent and the Revolution of 1989*. Lanham, Rowan & Littlefield.

Mareš (2012)

MAREŠ, MIROSLAV: *Right-Wing Extremism in the Czech Republic*. International, Friedrich Ebert Stiftung, September (Policy Analysis).

Neubauer–Török (2009)

Neubauer, John–Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin, De Gruyter.

Rainer (2012)

RAINER M. JÁNOS: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer. Közéletések és hipotézisek. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 11–46.

Schweitzer (1996)

SCHWEITZER ANDRÁS: *Modern politikai ideológiák, baloldaliság és jobboldaliság a XX. század végén*. Szakdolgozat. Budapesti Közgazdasági Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék.

Scruton (1988)

SCRUTON, ROGER: The New Right in Central Europe I: Czechoslovakia. *Political Studies*, Volume 36, Issue 3, September, 449–462.

Skilling (1960)

SKILLING, H. GORDON: The Break-Up of the Czechoslovak Coalition, 1947–8. *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique*, Vol. 26, No. 3., August, 396–412.

Spousta (2002)

SPOUSTA, JAN: Changes in Religious Values in the Czech Republic. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, Volume 38, No. 3., Summer, 345–363.

Szántó (2001)

SZÁNTÓ, JAKUB: *From Czech National Fascism to Pro-Nazi Collaboration. The Vlajka, 1928–1946*. Master theses. Department of History. Budapest, CEU.

Thorisdottir–Jost–Liviatan–Shrout (2007)

THORISDOTTIR, HULDA–JOST, JOHN T.–LIVIATAN, IDO–SHROUT, PATRICK E.: Psychological Needs and Values Underlying Left-Right Political Orientation: Cross-National Evidence from Eastern and Western Europe. *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 71, No. 2., Summer, 175–203.

Tucker (1996)

TUCKER, AVIEZER: Shipwrecked – Patočka's Philosophy of Czech History. *History and Theory*, Volume 35, No. 2., May, 196–216.

Ulc (1993)

ULC, OTTO: The Role of the Political Right in Post-Communist Czech-Slovakia. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing politics in Eastern Europe in the 1990s*. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder, Colo., East European Monographs, 89–103. /East European Monographs 376./

Völgyes (1993)

VÖLGYES, IVÁN: Concluding Thoughts on the Revival of the Political Right in Eastern Europe. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing*

politics in Eastern Europe in the 1990s. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder, Colo., East European Monographs, 223–232. /East European Monographs 376./

Weiss (2003)

WEISS, HILDE: A Cross-National Comparison of Nationalism in Austria, the Czech and Slovak Republics, Hungary, and Poland. *Political Psychology*, Volume 24, No. 2, Special Issue: National Identity in Europe, June, 377–401.

Wolchik (1993)

WOLCHIK, SHARON: The Right in Czech-Slovakia. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing politics in Eastern Europe in the 1990s*. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder, Colo., East European Monographs, 61–87. /East European Monographs 376./

Wołek (1996)

WOLEK, ARTUR: *Symbolic politics in Central Europe after 1989. Right-wing agenda in Czech Republic, Hungary and Poland*. Political Science Master Thesis. Budapest, CEU.